

**Comunu de Serrenti
Ofìtziu de sa Lìngua Sarda – Annualidadi 2006**

**Stòria de Sardìnnia
de su tempus giològicu a oi
cun fainas de imparu**

Amos Cardia e Nigola Dessì

Su tempus giològigu (30 milionis – 17milionis de annus a oi)

Sa Sardìnnia cumentì terra nascit trinta milionis de annus a oi, candu si ndi tirat de continenti, de sa chi imoi est sa Fràntzia. Si ndi fiat tirada impari a sa Corsica, chi arribant a cumentì funt imoi trexi milionis de annus infatu.

Est unu tempus aici tanti passau e aici tanti longu chi nimancu fait a si-ddu pentzai beni. Po tenni una idea fei contu chi custus duamilla annus de stòria, de candu est nàsciu Gesu Cristu a oi, siant 20 cm. Chi depemus fai una feta de tempus po amostai innui est trinta milionis de annus a oi no iat a fai a dda pintai in custa pagina ca iat a depi essi longa 3 km. Arregionendi sempri a metrus, su movimentu in mari de Sardìnnia, fintzas a cumentì est imoi, acabat agoa de 1,3 km.

Su tempus paleolìtigu (500.000 – 6.000 a.G)

Su primu testimongiu de sa vida de s'òmini in Sardìnnia est de 500milla annus a oi. Est unu tempus chi ddi nant Paleolìtigu chi si stentat fintzas a su ses milla innantis de Gesu Cristu.

Sa genti est arribat in Sardìnnia ca in su tempus ddoi fudint unas cantu graciatzionis, aici fortis de abasciai s'artaria de su mari. De custa manera su tretu de mari Tirrenu de sa chi imoi est Toscana fintzas a sa Corsica fiat arresurtau crutzu meda, unus dexi chilometrus e duncas òminis mancai fora de is scafas modernas ddi-ant potziu passai. Sa genti teniat interessu a calai in Corsica e in Sardìnnia, chi s'agatant unias pròpriu po su fatu chi su mari fiat prus bàsciu meda, po agatai logus prus callentosus.

In custu tretu longu de tempus, su Paleolìticu, is logus de Sardìnnia chi nci biviati siguramenti funt s'Anglona e Uliana. In Anglona ant agatau ainas de pedra po arresigai. In Uliana in sa gruta de Corbeddu ant agatau arrestus de unu cerbu chi iant papau, cun is ossus chi arresurtant segaus cun custas pedras e totu. Is arrestus de su cerbu ddus ant agataus beni postus, cumentì chi ddoi fessit una arrexoni de arreligionì po sighit a tenni sorti in sa cassa. In prus acanta a is ossus, ant agatau is pedras po segai e po arresigai e arrastus de su fogu.

Atrus logus de arrastus de sa vida de s'òmini sardu in su Paleolìticu funt in Mòguru e in Sàrdara, ca ant agatau inguni puru pedra po segai. Sa genti de su tempus biviati po su prus pinnighendi frutus de is matas o animaleddus de mari, pischendi e cassendi, andendi a trevessu in su logu. Su fogu ddu connoscient ma no est siguru chi essint scrobentu su de coi sa cosa de papai. Su pròpriu pensant chi ancoras no fessint bonus a masedai is animalis e a fai strexu de terra o atras ainas, bogadas is pedras po segai e arresigai.

Su tempus neolìtigu (6.000 – 2.500 a.G.)

Su tempus infatu ddu nant Neolìticu e andat de su ses milla innantis de Gesu Cristu a su duamilla e cincuxentus innantis de Gesu Cristu. Is logus de sa vida de sa genti in custu tempus funt medas e pigant totu Sardìnnia. Acanta de Casteddu is arrastus funt in is grutas de Santu Bartolu, de Sant'Elia e in su cucuru de Monti Craru.

Su passu mannu de sa genti fut a scobberri su de amasedai is animalis e de arai sa terra e duncas de abarraì bivendi sempri in su propriu logu, no prus andendi atreveddu a circai frutus. Sa genti bessit bona fintzas a fabricai ainas cumenti su strexu de terra e totu sa cosa dda cuncambiàt aintrus de Sardìnnia e foras de Sardìnnia puru, mancaì chi no nci fessit ancora nisciuna forma de dinai.

Is cuncàmbias a fora de Sardìnnia ddas faiant cun genti chi beniat de su Mari Egeu e de s'Ibèria, mancaì passendi de is Balearis.

Po su chi spetat is animalis, is primus a essi amasedaus funt procus, brebeis e crabas, intamis is bacas ant cumentzau prus a tradu. Is logus prefèrgius po bivi fiant acanta de mari, po podi tenni sa cosa de papai chi oferiat su mari puru. Su Neoliticu est unu tempus longu e su de arai sa terra incumèntzat a tradu in su Neoliticu e totu.

Sa terra dda arànt cun d-unu palu acutzau e cun sa punta intostada a canta de su fogu, custa fut sa primu aina de sa messaria, chi fiat traballu po su prus de is fèminas. Su traballu de is òminis fiat su bestiàmini, sa cassa e sa pisca.

A cassai andànt cun arcu, frècias e lància, su pròpiu po piscai, ma a manu puru.

Una de is scrobertas prus de profetu de su tempus fut sa pedra de ossidiana, chi si-ndi agat meda in Monti Arci, tanti chi totus is sardus ndi teniant po issus e ndi podiant cuncambiai puru cun sa genti de Corsica, Liguria, Emilia, Toscana e Proventza. Sa Sardìnnia satisfàt una parti de quatre de totu s'abisongiu de s'Europa de scurigadroxu, ca in totu su mari mesuterraneu is minas de ossidiana fiant ses sceti. Una pedra tostada cumenti s'atzàrgiu ma fatzili a essi acutzada.

Is deus fiant sa Dea Mama e su Malloru ma fiat forti s'arreligioni de is mortus, chi is tumbas fiant is dolmens e is domus de janas. In totu Sardìnnia si nd'agàtant unas 2500.

Su sìmbulu de sa Dea Mama funt is statueddas.

Su sìmbulu de su Malloru funt is pedras fitas, chi su logu prus de importu est Pranu 'e Murtedu in Goni, cun unas 40 pedras, prus domus de janas e tumbas a círculu.

Atru monumentu stravanau, de su 4500 a.G. est su de Monti de Accoddi, a 11 km. de Turris (Porto Torres). [Mazza pag. 24 e Caocci pag. 31].

Cumenti sa genti in su neolìtigu bessit stantziali, in atrus logus nascint is tzitadis e duncas sa scriidura, ma in Sardìnnia no, ni is unas ni s'atra. Is tzitadi cumèntzant a ddas fai is fenìcius sceti, in su 1.000 a.G. Fintzas a su tempus a is Sardus ddis cumbeniat a bivi a biddas.

Faina de stòria

Innantis chi si formessint is terras, sa chi at'essi bessia Sardìnnia fiat atacada a sa chi oi est s'Itàlia [B] [F]

Sa Sardìnnia arresùrtat populada giai de candu sa terra fiat atacada a sa chi imoi est sa Fràntzia [B] [F]

Sa primu genti arribat in Sardìnnia de s'Àfrica [B] [F]

Sa primu genti arribat in Sardìnnia 500.000 annus innantis de Gesugristu. [B] [F]

Ita ddi nant a su primu tempus de sa genti in Sardìnnia? _____

Candu cumèntzat a candu acàbat? _____

Teneus monumentus de custu tempus? _____

In Sardìnnia calis funt is logus chi biviāt sa genti? _____

Ita s'est abarrau de sa vida de sa genti de custu tempus? _____

Ita ddi nant a su segundu tempus de sa genti in Sardìnnia? _____

Calis funt is noidadis po su papai? _____

Cument'est s'arreligioni? _____

Calis funt is sistemas de interrai is mortus? _____

Calis funt is noidadis po is armas? _____

Calis funt is noidadis po is ainas de papai? _____

In su tempus neolitigu is Sardus teniant arrelatas cun atrus pòpulus	[B]	[F]
In su tzìcurat de Monti de Accoddi faiant sagrìfitzius de òminis e fèminas	[B]	[F]
In su de Casteddu sa genti biviati giai de su Paleolitigu	[B]	[F]
Sa mina de ossidiana fiat in Monti Arci, a cantu de Otieri	[B]	[F]
Pranu Murtedu est a cantu de Aristanis	[B]	[F]

Eneolìtigu (2700 – 1800 a.C.)

Est sa primu Edadi de is metallus (po imoi arràmini sceti), su tempus de mesu intr'e su Neolìtigu e s'Edadi nuraxesa. Funt de custu tempus Monti Craru e is domus de janas.

Edadi nuraxesa (fintz'e fenìcia e cartaginesa) (1800 – 238 a.C.)

Nuraxis: unus 8000.

Monoturri e comprius, ma is prus antigus a passaditzu, tupaus a tellas.

Metallu: brunzu, cuncàmbias cun pòpulus de obrescidroxu.

Nuraxis monoturri, intrada giai sempri a obrescidroxu

Sa mellus edadi nuraxesa de su 1200 a 900 a.G.

Nuraxis cumprius meda e strexu de terra meda e fini meda (terra murra).

Lingotus de arràmini, fraus mannus in Dèximu 'e Putzu e in Sarrocu. Bruntzu a marteddu, statueddas a cerà pèdria.

Primu Edadi de su ferru de su 900 a su 500 a.G.

Unas 500 biddas, primus domus cun sa pratza a centru.

Economia manna de lori e pastoria, meli puru.

Mollus po pistai su trigu, ainas po filai sa lana, in Barùmini forrus po su pani, in S'Alighera zirus po s'ollu. Pamentu po crocai de ortigu.

Binu e binu de mela (idromela).

Marineris mannus, piscadoris, pisci allogau cun sa sali,

Scala sotziali:

cabu: urrei – pastori

sacerdotus

pastoris – gherreris (aristocratzia)

tzeracus pastoris, messajus, marineris e artisanus

Fenìcius, de su 500 a su 238 a.G.

Is mellus statueddas de brunzu. Tres sportus, de is bruntzixeddus, bosceris, strumpa e pèrtias e carrìcias (baseball, no bòcia ma truchixeddus - carrìcias).

Arreligioni: putzus sagrus.

In su tempru de sa bruxa Òrgia, in Santa 'Itòria de Stertzili, scena de cassa a su cerbu, cun canis puru, totu a bruntzixeddus. Po chi ddi donessit sorti in sa cassa.

Ballu tundu scurpiu in calancuna domu de janas.

Scriidura nuraxesa, genia de obrescidroxu, prus chi atru po arreligioni.

Arrelatas internatzionalis.

In su 1300 a.G. is nuraxesus àndant a Cipru po s'arràmini (lingotus agataus in Nuragus).

Bruntzixeddus de su 1400 a.C. agataus fintzas in Anatòlia.

In Calàbria, Crotone, nai de bruntzu sarda chi tòrrat a una manna meda, portacontainer, ca carru a bois in pitzus piticu meda. In prus, noa de su tempus, murus cun fentaneddas.

Batalla de is pòpulus de mari contras a Arramessu III in su 1178-1175 a.C. Nuraxesus-Shardanas alliaus imparis e bincint. Is pròpius ermus de is nuraxesus, cumentu su de Biddaspitziosa, conca de avòriu cun ermu.

Fenìcius movint de su Libanu in su 1200 a.C. Marineris bonus ca tenint linna bona po is nais, su cedru, e ddi faiant su pillu de pixi.

Andant a Cipru, in s'Arròdanu (su frùmuni de Marsillia) po su stàngiu, Balearis, Andalusia po is metallus. Sardìnnia in mesu.

Sant'Antiogu, Nora (tella, sa primu scruta *Sardìnnia*), Tarros, Santa Justa, Bosa, su prus Casteddu.

Is Aregus funt cuncurridoris de is Fenìcius, ma in Sardìnnia giai nudda, no acudint, fortzis Terranoa sceti. Is aregus antigus (Acheus) iant bintu is Minòigus in su 1400 a.C. chi intzandus bessint Miceneus. Ma a is Aregus no ddi fiat abastau e iant bintu Troja puru in su 1200 a.C.

In su 545 a.G. Cartàgini pigat sa Sitzìlia (Magna Grècia) a is Aregus e in su 540 primu intrada in Sardìnnia (primu gherra sardu-pùniga, cumandanti cartaginsu Malcu) e bincint is Sardus.

In su 535 a.G. segundu gherra sardu-pùniga, cumandantis Amilcari a Asdrùbali, e bincint is Cartaginesus, ma sigurus in su 509 a.G. sceti, ca proibint a atrus pòpulus de cumerciai cun is Sardus.

Economia cartaginesa de lori, duncas de bacaxus puru ca is bois fiant su tratori. Amellòrat s'arroba, su linu in prus de sa lana, coloraus puru, su prus de arrùbiu (pòrpora, una còciula de mari), bèndius fintzas a sa Grècia.

Arreligioni fenicia e cartaginesa. Dea mama Astarti, losa in Sant'Elia. In Tarros Melcart, deus de is mercaderis, Pauli Gerrei Esculàpiu, deus de sa saludi, a Antas deus babu. Deus egìtzius puru.

Sant'Antiogu, tophet, Guàrdia de is Pingiadas, strexus prenu de cinixu de pipius nàscius mortus.

Santu Srabadori de Sinis, putzu sagra nuraxesu, magasinu cartaginesu.

De su 1400 a.G. aregus, etruscus, sardus, fenicius.

Faina de stòria 2

Poni de sa filera giusta custas spètzias de nuraxi:

- A medas turris
- A passaditzu
- A una turri sceti

Poni de sa filera giusta custas metallus:

- Ferru
- Arràmini
- Brunzu

Poni de sa filera giusta custas genias sotzialis:

- Predis
- Urrei (pastori)
- Tzeracus pastoris, messajus, marineris e artisanus
- Pastoris

Arrealata dònna logu a su minerali suu:

Cipru	Ossidiana
Marsìllia	Arràmini
Monti Arci	Stàngiu

S'intrada de is nuraxis est giai sempri

- A jossu, po intrai sa basca meda de mesudi'
- A obrescidroxu, po intrai luxi a mengianeddu
- A scurigadroxu, po intrai luxi fintzas a is ùrtimus oras de sa di'

Faina de stòria 3

Scrit a su mancu tres tzidadis fenicias in Sardìnnia

Arrespundi a custas preguntas:

1) Ita fiat sa prus parti de s'economia cartaginesa in Sardìnnia?

2) Cali animali bessit prus pretzisu in Sardìnnia in su tempus de is Cartaginesus?

3) Sa primu batalla intru de is Sardus e is Cartaginesus chini dda bincit?

4) Cali tzerpiu is cartaginesus iant a essi portau in Sardìnnia?

5) In su 509 a.G. is Cartaginesus cali àutu faint contras a is Sardus?

6) Cantu annus si stètant is Cartaginesus in Sardìnnia?

Edadi arromana (238 a.G – 455 d.C.)

In su 238 a.G. is Arromanus podint intrai ca ddus tzèrriant is mercenàrius cartaginesus in Sardìnnia, chi si fùrriant contras a Cartàgini ca no ddus pagàt e bocint su guvernadori cartaginesu chi ddi narànt Bostare.

De cumentì imoi timint s'arreprimidura de Cartàgini intzandus domàndant agiudu a is Arromanus [spricau beni a pag. 76 de Caocci].

Su cumandanti arromanu de su 238 fut Tibèriu Sempròniu Gracu.

Su cuntrollu de Sardìnnia no fut mai totu, ca is Sardus si fùrriant meda bortas e una de is bortas prus famadas est sa chi cumentzat faci a su 215.

Is cabus de sa furriada fudint Amsìcora, De Cornus, e Annoni, forzis de Tarros. Issus fiant arrelataus ancoras a is Cartaginesus chi dd'iant promìtiu de ddus agiudai, mandendi nais e sordaus de Cartàgini.

Po pesai un'armada prus manna Amsìcora fiat andau a circai òminis in Brabaxa e in s'interis su fillu, Jostu, iat cumbàtiu is Arromanus ma iat pèrdiu e unus tremilla òminis fiant mortus e unus otuxentus cassaus, presoneris.

Agoa fiant arribaus in Sardìnnia is sordaus cartaginesus de Asdrùbali Scucau, chi no iant pòtziu lompi innantis po una temporada in mari. Cun issus Amsìcora e Annoni iant torrau a cumbati, fintzas bincendi e torrendisi' a pigai su sartu de Aristanis. Ma in sa batalla detzididora, intru de Dèximu e Sestu, is Arromanus iant bintu e iant bociu a Jostu etotu. Is Arromanus si fiant vengaus de is comunidadi chi iant pigau parti a s'armada de Amsìcora ponendiddi impostas in prus e prus artas meda.

Sempri is Sardus si furriànt a is Arromanus e is arrelatas iant cumentzau a bessiri prus paxiosas a partiri de su 100 a.G.

In Arromas, faci a su 50 a.G. fiant cumbatendi po su poderi Cèsari e Pompeu e in Sardìnnia totu is tzitadis fiant po Cèsari e Casteddu nci iat bogau su guvernadori puru, ca fiat pompejanu. Surci sceti fiat po Pompeu.

Sigumentì iat bintu Cèsari medas tzitadis sardas fudint premiadas ma Surci a su contras iat dèpiu pagai prus impostas medas.

In su 116 p.G. Trajanu iat afortiau su campu de sordaus de Fodrongianis e diaici fiat nàscia sa tzidadi etotu, cun is temprus e sa terma. Custu logu, siat campu militari siat tzitadi, serbiat a castiai sa Brabaxa po cumbati is bardanas.

De su 200 cumèntzat sa calada de s'imperu arromanu e in s'interis cumentzat a intrai in Sardìnnia su Cristianìsimu.

Is comunidadi cristianis in Sardìnnia fudint faineras medas ma s'arreprimidura de Diocletzianu, de su 303 a su 306, iat fatu mortus meda, cumentis a Antiogu, Lussoriu, Efis, Sadurru.

In su 313 Costantinu arreconoscit sa libertadi de arreligioni cun s'editu de Milanu e in sa crèsia sarda bessint cristianus famaus cumentis a Lutziferru e a Eusèbiu.

Faina de stòria 4. De su 238 a.G fintzas a Costantinu

Is Arromanus po cunchistai sa Sardìnnia ddoi depint cumbati contras a is Cartaginesus	[B]	[F]
Amsìcora biviati in Tarros e Annoni in Cornus	[B]	[F]
Cornus fiat una tzitadi in su sartu de a nca imoi est Santa Caterina di Pitinurri	[B]	[F]
Sa primu batalla de Jostu contras a is Arromanus dda bincit	[B]	[F]
Po cumbati a is Arromanus Amsìcora circat agiudu in Brabaxa	[B]	[F]
Is sordaus cartaginesus arribant in Sardìnnia trigadiu po una traitoria	[B]	[F]
De Amsìcora sa batalla detzididora fut a nca imoi est Seddori	[B]	[F]

Faci a su 50 a.G. poita is arrelatas intru de is Sardus e is Arromanus bessint prus paxiosas?

Cumentì Cèsari si vèngat de is tzitadis contras de issu?

Arrelata custas duas chistionis, giungendiddas beni.

- Diocletzianu in su 313 p.G. permitit su Cristianìsimu
- Costantinu in su 303 p.G. bocit is cristianus

Scrìi a su mancu tres cristianus sardus chi su poderi arromanu ddus at mortus

Scrìi a su mancu unu cristianu sardu chi est bessiu famau in su tempus de sa libertadi de arreligioni

Sa sotziedadi sarda in s'edadi arromana (238 a.G – 455 d.C.)

Capitali Caralis, de innui partiant is 4 bias mannas, de jossu a nordu.

Forum in pratza de su Cramu, anfiteatru de 100 d.c., 10.000 spetadoris, duncas Caralis tzitadi de 25.000 bividoris. Domus de is arricus in Santa Tènnera.

Acuadroxu de is mitzas de Biddamassraxa, passendi in Silìcua, Dèximu, Assèmini, Su Masu, Santa Tènnera.

Fodrongiani, Forum Traiani, pratza de cuncàmbia intru de su lori de su pranu e su bestiàmini de su monti.

Turris Libisonis, terra grassa po ortalìzia, capitali de nordu.

Olbia, portu po Arromas in prus sienda de Acte, fèmina de Neroni, lori + forru de terra (strexu, matoni, tèula, bèndiu fintzas a Macumere).

Is Sardus ancoras calancuna nai, piratus in su Tirrenu in su 6 d.C.

Minas (prumu, prata, ferru, arràmini).

Ferrària. Santu Gragori

Metalla. Igrèsias

Portu mineràriu: Surci = Sant'Antiogu.

Lupa capitolina, fata de Vulca, etruscu, faci a su 490 a.C., tenit prumu sardu.

Pantheon de Arromas: columnas de ingraniu de Gaddura.

Sistema econòmigu: de su minifondu nuraxesu a su latifondu pùnigu e arromanu.

Turismu de a intrus, po Nora, Bithia, Caralis, Olbia, Turris.

Arromas repubricana: 509 a.C. – 31 a.C.

Arromas imperiali: 31 a.C. – 476 d.C.

Faina de stòria 5. Sa sotziedadi sarda in s'edadi arromana (238 a.G – 455 d.C.)

Cantu genti biviati in Casteddu faci a su 100 p.C.?

- 15.000 personas
- 25.000 personas
- 35.000 personas

Cantu genti nci capiat in s'Anfiteatru?

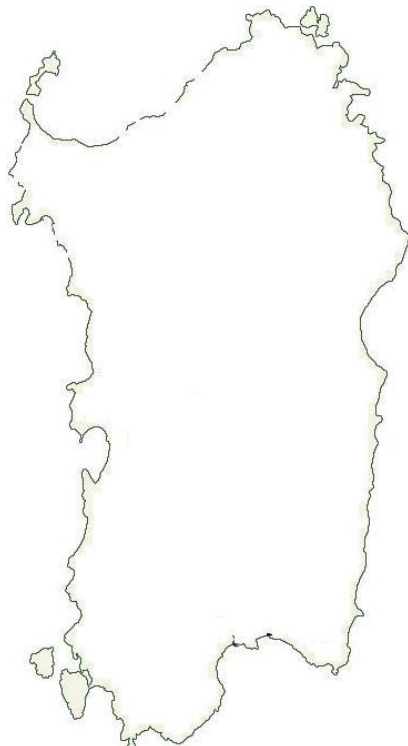
- 5.000 personas
- 10.000 personas
- 15.000 personas

Casteddu, mitzas teniat? Chi nou, cumentu ndi arribat s'acua ?

Cali fiat su prus sistema econòmicu in Sardìnnia in su tempus arromanu?

- Medas siendas piticas de traballadoris pagaus
- Siendas mannas de traballadoris pagaus
- Latifondu cun is scraus

Pinta is bias mannas de su tempus arromanu, sinnendi is tzitadis chi t'arregordas.

Sa sotziedadi sarda in su tempus de is Vàndalus (455 - 534)

Piratus (ereu germànigu), arribant de s'Àfriga de Susu, agoa de ai pigau Cartàgini. Po cussu in Sardinnia pigant tzitadis de mari sceti, po si difendi de atrus piratus de sa Spànnia o de Arromas (ostrogotus).

Funt arianus e ponint in Sardinnia cristianus presoneris, po cussu sa Sardinnia bessit prus cristiana ancoras.

Arrelatas econòmicas e políticas su prus cun s'Àfriga de Susu.

Faci a su 530 Giustinianu, imperadori de s'Imperu arromanu de Obrescidroxu, si bolit torrai a pigai s'Àfriga de Susu. Po cussu Gelimeru, s'urrei vàndalu, totu is sordaus ddus ponit in s'Àfriga de Susu e sa Sardinnia dda làssat cun d-unu generali sceti, Goda.

Custu si fùrriat contras a Gelimeru e totu e domàndat agiudu a Giustinianu, chi no fiat abetendi atra cosa. Gelimeru tòrrat in Sardinnia a scramentai a Goda, ma de custa manera làssat Cartàgini a sola e Giustinianu dda podit pigai.

In su tempus de is Vàndalus duus pabas sardus:

- Ìlaru (casteddaju) 461-468. Lei contras de sa nòmina de obispus e pabas de manera dereta. Issu e totu dorfinu de Lioni I mannu.
- Sìmacu (arribau in Arromas ancora paganu) 498-

Faina de stòria 6. Su tempus de is Vandalus (455 - 534)

Is Vandalus funt de ereu germànicu e no funt bonus a naviai	[B]	[F]
Is Vandalus pigant sa Sardìnnia benendi de Arromas	[B]	[F]
De Sardìnnia is Vandalus cumbatint contras a Cartàgini	[B]	[F]
Is Vandalus funt cristianus e po cussu ponint duus pabas sardus	[B]	[F]
Is pabas sardus fudint Ìlaru e Sìmacu	[B]	[F]
Is Vandalus cumbatint is arianus	[B]	[F]
Is arianus sighint s'imparu de Àriu, predi de Alessàndria faci a su 300	[B]	[F]
Àriu naràt ca Gesugristu fiat òmini sceti	[B]	[F]

Chini fiat Giustinianu ?

Poni de sa filera giusta custus fatus:

- Giustinianu cunchistat s'Àfriga de Susu e duncas sa Sardìnnia puru
- Gelimeru bogat is sordaus de s'Àfriga de Susu po ddus torrai in Sardìnnia
- Giustinianu bolit cunchistai s'Àfriga de Susu
- Goda bolit cumandai sa Sardìnnia totu issu, chentza de Gelimeru
- Gelimeru ndi bogat is sordaus de Sardìnnia
- Goda domandat agiudu a Giustinianu

Su tempus de is Bizantinus (534 - 827)

Is bizantinus in Sardìnnia cumentzant cun Giustinianu, chi su sistema istituzionali fiat custu:

a Bisàntziu: imperadori

a Cartàgini: prefetu

in Sardìnnia: presidi tzivili (a Casteddu cun d-unu 50 funtzionàrius), duci militari (a Fodrongiani cun d-unus 40 ofitzialis)

Atru imperadori Tibèriu II e agoa Mauritziu (582) e cun issu economia sadra bessit mala, po is impostas tropu. Is impostas fiant tropu po

- còmpora de is càrrigas de aministratzioni
- gherras de Bisàntziu

De atra manera, arràngiat sa sotziedadi sarda su paba Gregori Mannu, circhendi de ponni moralidadi a is predis, cun su cuntrollu de is obispos, pagu impostas, litra a Ospitoni. Sa litra a Ospitoni est de importu ca fait cumprendi ca issu fiat giai cristianu, chi duncas fiat unu brabaxinu studiau in sa scola de is meris cristianus.

In su 705 cumintzant is atacus de is morus: Surci e Casteddu, ma in Casteddu is nais andendisindi sciusciadas de una temporada. Sardus furant is cuaddus e faint s'arratza arabu-sadra.

In su 753 intrant in Campidanu e ponint sa gizyah, ma in su 760 de Bisàntziu nais po sa Sardìnnia e casteddu in s'oru 'e mari. Tanti chi in s'807 e in su 813 is morus scramentant in Aristanis.

In s'827 is morus pigant sa Sitzilia.

Architetura.

In Casteddu Santu Sadurru, pranta a gruxi arega, su pròpiu in Assèmini sa crèsia de Santu pedru e Santu 'Anni, in su Sinis Santu 'Anni e in Bonacatu Santa Maria.

In Sardìnnia alabaus medas santus de curtura de Obrescidroxu, cumenti Aleni, mama de Costantinu.

Faina de stòria 7. Su tempus de is Bizantinus (534 - 827)

Acapiat dònna càrriga a su logu suu:

Imperadori	Fodrongiani (Forum Traiani)
Prèsidi tzivili	Bisàntziu
Prefetu	Casteddu (Caralis)
Duxi militari	Cartàgini

Nara chi custas fràstias funt beras o frassas

Gregori Mannu fiat un'imperadori	[B]	[F]
In Sardìnnia in custu tempus is predis fiant ortodossus	[B]	[F]
Gregori Mannu at lassau un'arregordu malu	[B]	[F]
Aleni fiat sa mulleri de Costantinu	[B]	[F]
Is Sardus, po si difendi de is Arabus, ant tentu sempri abisòngiu de is Bisantinus	[B]	[F]
Is arabus pigant sa Sitzilia in s'827	[B]	[F]
Sa crèsia de Santu Sadurru est in Assèmini	[B]	[F]
Is arabus no arrennescint a intrai mai in Campidanu	[B]	[F]
Is crèsias de custu tempus tenint una forma de cruxi cun totu is bratzus ogualis	[B]	[F]
Ospitoni fiat unu cabu brabaxinu cristianu	[B]	[F]

Scritta una pariga de santus de cultura cristiana de Obrescidroxu

In su tempus de Bisàntziu is impostas fiant artas, poita?

In custu tempus is tzitadis smènguant e nascint is biddas, poita ?

Is Stadius sardus. Sa sotziedadi (827 -)

Tempus nou de indipendèntzia agoa de su tempus nuraxesu

Is prus tzitadis sardas fortis, chi ant bintu is morus, bessint tzitadis-stadus e agoa capitalis de Stadius: Casteddu, Tharros, Civita (Terranoa) e Turrus (agoa Ardara).

Ma a su cumentzu depiant essi no 4 ma 8, ca is diocesis de su tempus bisantinu a custu tempus sardu, su Noixentus, fiant passadas de 7 a 18.

Sa giografia e totu cumandat sa pratzidura.

Is primus provas in su

- 864 su paba Nicolau de 4 si chesciat de is urreis sardus chi si cojant intru de parentis
- 873 su paba Giuanni de 8 ddus scriri po ddi domandai a alliberai is scraus chi iant pigau de is mercaderis aregus

Stadu (Urrennu o Logu)

Curadorias o partis.

Su curadori ddu nominat s'urrei e tenit faina de aministratzioni, de sienda, de giugi e de militzia. Su prus de is bortas fiat unu de sa famillia de su giugi e totu.

Biddas. Su majori de bidda ddu nominat su curadori e tenit is pròpius fainas.

S'urrei, a su cumentzu est eligiu, ma agoa bessit de aredeu. Sa fèmina puru fait deretu, ma s'urrei bessit su maridu.

Poderi de consillu (consultivo) sa Corona de Logu, dda faint:

- s'urrei
- is curadoris
- is obispus
- is majoralis (is meris burghesus)
- is donnixeddus (de sa famillia de su giugi, aristocràtigus)
- is predis e su pòpulu

Musetu, Pisa e Genova

In su 1015-1016 Musetu tenit unu pranu de cunchista manna, benit cun d-unas centu nais, arribat fintzas a su Sarrabus, tantis chi fait unu casteddu in Santu Gregori – Piscina 'e Nuxedda.

Is Sardus bincint gràtzias a s'agiudu mannu de Pisa e Genova.

Agoa de su 1016 cumprendint luegus s'importu de Sardinnia e, po su fatu de castiai su mari po is morus, pigant deretus, fendi tzitadis foras de su poderis de is urreis sardus, portendi is Comunas cumenti s'agatant in Itàlia.

- In su Stadu de Casteddu, Casteddu 'e Susu (Castel di Castro) in su 1216 (Pisa), Villa di Chiesa (Igrèsias - Gherardesca de Pisa)
- In su Stadu de Turrus, Tàtari in su 1236 (Pisa), Castelgenovese e s'Alighera (Doria de Genova), Bosa (Malaspina de Genova)
- In su Stadu de Gaddura, Terranoa e Uruse', pisanus.

Tzivilidadi sarda bella, ca

- Pratzidura crara intru de sienda de s'urrei e cosa de su Stadu
- Deretu de aredeu a is fèminas puru
- Srebidoris no cumentu sa greba

Crassis sotzialis

25% donnixeddus, majoralis, obispu e meris liberus

75% srebidoris e srebidoras (anceddas), liberus no in su traballu, ma in sa persona eja, si podiant cojai, testomongiai, tenni cosa.

Srebidoris

- Intreu, unu meri sceti
- Laderadu, duus meris
- Pedadu, po unu quartu de su traballu sceti

Ma candu unu srebidori sardu passat a unu meri stràngiu, est cumentu chi bessat scrau e totu e in su mercau funt prus baratus de is morus, ca si fùrriant de prus e funt prus pagu bonus a is traballus a fini de tzitadi.

Is minas

Ugolino della Gherardesca su conti in su 1258 ddi donant una parti de tres de su Stadu de Casteddu e intzandus fait Villa di Chiesa po is minas de prata.

Cumèrciu

In Sardìnnia mercaderis pisanus, genovesus, latzialis, campanus, cadelanus, proventzalis e arabus e totu. Sa Sardìnnia importat arroba (linu, fustànniu), drogas (tzafaranu), ainas de ferru, fruta e atra cosa po arricus.

Is paras

Arribant sighendi Pisanus e Genovesus ma fintzas ddu tzèrriant is giugis e totu.

Is conventus funt siendas de messaria e de pastoria moderna.

Cundaxis.

Casteddus

De su 1100 a su 1200 prus de 80, a bortas una bidda nascit a bàsciu de su Casteddu, cumentu Posada (casteddu de sa fae) e Burgos (casteddu de Goceanu).

Crèsias

Arromànicas, picapedreris sardus e maistus italianus. Is mellus a bicromia, po nai basaltu e craciari. Scioru de s'urrei e totu, chi tzerriat is maistus italianus.

Faina de stòria 8. Is Stadius sardus. Sa sotziedadi (827 -)

Nara chi custas fràstias funt beras o frassas

A su cumentzu s'urrei sardu fiat de eredeu e agoa est eligiu	[B]	[F]
Is srebidoris sardus podiant tenni una sienda insoru	[B]	[F]
Srebidoris e srebidoras fiant sa metadi de sa genti de Sardìnnia	[B]	[F]
Su curadori est s'aministradori de sa bidde	[B]	[F]
Su majorali est s'aministradori de sa bidde	[B]	[F]
Is Comunus e is biddas fiant sa pròpiu cosa	[B]	[F]
Biddesatu fiat in sa curadoria de Part'i Olla	[B]	[F]
S'urrei depit fai su chi ddi narat sa Corona de Logu	[B]	[F]
Su majori de bidde ddu nominat s'urrei	[B]	[F]
Su curadori dd'eligit sa Corona de Logu	[B]	[F]
Totu su Stadu est cumenti chi fessit sa sienda de s'urrei	[B]	[F]
S'urrei no podit tenni sienda	[B]	[F]
De is minas sardas pigant ferru	[B]	[F]

Ponni de sa filera giusta sa piràmidi sòtziali:

- donnixeddus e donnixeddas
- srebidoras e srebidoris
- urrei
- majoralis
- majori de bidde
- curadori
- meris liberus

Scrit is urrennus sardus e is capitalis insoru:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

Acàpia dònna perra de fràsia a s'atra perra sua giusta:

Is paras	oberint sa mina de Prata in Igrèsias
Is picapedreris	faint siendas modernas de messaria e de pastoria
Is mercaderis	fiant sardus
Is pisanus cun d-unu conti	fiant de medas logus

Scrit unus cantu Comunu, de chini fiant e in cali Stadu s'agatànt:

Is Stadius sardus. Sa politica internatzionali (827 - 1297)

In su 1054 pratzidura intru de catòlicus e ortodossus, urrei e predis sardus iant a preferri ortodossus ma in su 1080 Gregori 7 mandat in Sardìnnia s'obispu de Populònia, Gulliermu, po ameletzai is Sardus ca chi no andant cun issu dda infèdat a Gofredu de Lorena.

Primas arrelatas cun Pisa, de s'urrei Marianu de Turris

- Pisa càstiat su mari contras a is morus
- Turris ddu fait cumenrciai in Sardìnnia chena de impostas e dònna annu ddi donat una libra de oru e una nai de sali.

In Gaddura is fillus de s'urrei mortu, Costantinu, si certant Pisa pinnigat Gonàriu piciocheddu, ddu crescit in Pisa, ddu fait cojai cun d-una pisana e a 18 annus (1130) torrante in Gaddura a pigai su poderi. Duncas in Gaddura puru Pisanus.

S'urrei de Arbarei, Comita, si ponit in pensamentu po sa presèntzia de Pisa e intzandus si alliat cun Genova

Genova ddi donat agiudu militari

Arbarei ddi donat metadi de is minas de prata (1131)

Comita de cràrat gherra a Turris po si pigai totu sardìnnia, ma no nci arrennescit.

Mortus Comita e Marianu, is fillus insoru si cumbatint cun cojas políticas cun is famìllias de is urrei de Gaddura e de Casteddu.

Fintzas a candu morit s'urrei de Casteddu, chena de fillus, cun s'aredeu Arborea e Turris no arrennescint a si ponni di acòrdiu, ma si nci setzit su chi fiat po Turris, Pedru I.

duncas gherra, chi s'urrei de Arbarei, Barisoni I, fait cun s'agiudu de Genova, chi po 4000 marcus cumbincint a Fiderigu Barbarossa a incoronai a Barisoni urrei de Sardìnnia.

Ma Barisoni, po pagai custu dèpidu, ponit impostas medas chi arruinant s'economia de s'urrennu suu e po cussu Casteddu e Turris arrennescint a intrai de manera fàtzili. In prus, sigumenti no pagat, is Genovesus pinnigant a Barisoni e abarrai a guvernai s'arreina Agalbursa.

Sigumenti Gènova no pagat, Barbarossa donat totu sa Sardìnnia a Pisa (1165), ma is genovesus no si ndi andant e sighit sa gherra.

In su 1179 is arebaresus pinnigant su dinai e aici Barisoni I tòrrat in Arbarei cun is làcanas intru de is Stadius, a contu fatu, ogualis.

Is urreis sardus preferint Genova e insandus Pisa mandat a urrei in Casteddu Guglielmo di Massa, (fillu de una filla de s'urrei de Casteddu) su primu urrei no sardu. Gulliermu urrei arrebestu, pigat Torres e batallat contras de Arbarei, ma chena de arrennesci, cun Torres.

Ma s'urrei de Arbarei, Barisoni I, cumandat a su fillu Barisoni II, de si cojai cun sa filla de Gulliermu, Benedita, de custa manera iat'essi cumandau agoa in Casteddu puru, cumentì Gulliermu iat'essi mortu.

Difatis sutzedid aici ma un'atra famillia pisana, is de Visconti, chi giai iant pigau sa Gaddura, no si intendint sigurus e intzandus in su 1216 calant a casteddu e faint Casteddu 'e Susu.

Barisoni II e Benedita si chèsciant cun su paba, Onòriu 3, chi incàrrigat Turris (Marianu) a nci bogai is Viscontis. Ma bincint is Viscontis, chi aici si pigant Turris puru e, in prus, sa filla de Marianu, Adelàsia, est custringa a si cojai cun d-unu Visconti de 13 annus.

Ma custu si morit e Adelàsia si torrat a cojai cun Entzu de Svèvia, acanta de is genovesus, ma custu Entzu depit torrai in Itàlia a cumbati po su babu, s'imperadori contras a su paba, intzandus Adelàsia dd'arroscit e si inserrat a intrus de su casteddu de Burgos fintzas a morri.

Arbarei

Is de Visconti in s'interis fiant arrennèscius a intrai fintzas in Arbarei ma de su 1309 cumintzat s'aredeu de Lianora: Marianu 3 e Ugoni.

Sa polt'ca intzoru fut a modernisai su Stadu e a s'alliberai de Pisa arrelatendi is Catalanus-Aragonesus.

Giai de s'acabu de su 1200 is atrus 3 stados fiant sparèssius a arresurtànt Stadu pisanu e totu, bogaus pagus logus de Gènova cumentì is de Doria, de Malaspina e de Gherardesca.

In su 1297 Bonifàciu 8 fait s'urrennu de Sardìnnia e Còrsiga e ddu donat a is cadelanus-aragonesus.

FAINA DE STORIA

1. In su 1054, a sa pratzidura de sa cresia intru de catholicus e ortodossus, is sardus si bolliant cun is catholicus
2. Su Stadu de Turrus ponit impostas a is Pisanus po comerciai in Sardinnia
3. Candu su Urrei de Gaddura morit is genovesus faint studia su principi e a mannu faint guvernai a issu boghendinci is fradis
4. Su urrei de Arbarei domandat agiudu a Genova po cumbati is Pisanus
5. A cuncambia de s'agiudu Genova bollit sa metadi de sa prata de is minas de su Stadu
6. Su fillu de Comita, Barisoni I (su Urrei de Arbarei) si bisada de bessiri Urrei de totu Sardinnia
7. Su titulu de Urrei de Sardinnia, Barisoni I, ddu comporada po 4000 marcus de su Papa
8. Barisoni I no arrennescit a pagai su depidu e intzandus ddu pagant is Pisanus
9. De cumenti in Sardinnia parint bincendi is Genovesus, Pisa mandat in calidadi de Urrei Gullielmo di Massa
10. Gullielmo di Massa est unu Urrei paxiosu e mandat a innantis meda s'economia de su Stadu
11. In Casteddu funt acanta de cumandai, Barisoni II, fillu de su Urrei de Arbarei cun Benedita, filla de Gullielmo di Massa, ma Pisa no ddi si tenit fianza
12. Is genovesus in Casteddu ponint is de Visconti, chi pesanta Casteddu de susu
13. Su Papa Onoriu III donat arrexoni a Barisoni II e a Benedita
14. Su Stadu se Turrus perdit sa guerra contras a Pisa e a sa filla de su Urrei ddi tocat si coiai unu picocu de 15 annus de is de Visconti
15. S'Arreina de Turrus (Adelasia) pedrit su Stadu mancai si siat coiada cun unu omini de poderi mannu

Su tempus de Arbarei (1297 - ...)

In su 1297 Bonifàciu de 8 fait s'Urrennu de Sardinnia

ma tòcat a torrai agoa.

1264 in Arbarei **Marianu II**, amigantzosu a Pisa po no dda tenni nemiga:

- ddi ghetat un'imposta annuali simbòliga
- domandat sa tzitadinàntzia pisana
- si cojat cun sa filla de Saraceno, meri pisanu
- sordaus arbaresus agiudant Pisa contras is furriadas de is atrus sardus

In s'interis afòrtiat su Stadu cun

- Casteddus in is làcanas
- Murus e turre de Aristanis (Santu Cristolu in di' de oi puru)
- Arrelatas cun Castillianus e Aragonesus

A s'acabu de su Duxentus, sighit su fillu Giuanni, issu puru, cumentu su babu

- tzitadinàntzia pisana
- coja cun Giacomina, sa filla de su conti pisanu Ugolino

Ma Giuanni si amigat Genova puru, arrenunziendi de manera ofitziali a ddi pigai Tàtari, si fùrriat contras a Bonifàciu 8 po su fatu de s'Urrennu de Sardinnia e no bolit atobiai a Jacu de Aragona.

Sighint, arrennendi imparis, is fillus **Andria e Marianu III**.

De su 1308, **Marianu de III** sceti,

- si amigat is Genovesus, po chi andessint contras a is Pisanus

Morit in su 1321.

Sighit **Ugoni II**, chi si ponit di acòrdiu cun Jacu II de Aragona, po pigai su logu a is Pisanus. Ugoni II pagat a Jacu II

- 80.000 fiorinus
- gastus po is ghias aragonesas
- frunidura de carrus e cosa de papai
- defensa de is prajas
- bugus contras a Pisa

S'armada aragonesa:

- 300 nais amiràlliu Carroz
- sordaus prìncipi Alfonsu

Feudalisimu, Ugoni II s'arrepentit ma no podit fai prus nudda e morit in su 1335. Sighit su fillu **Pedru III**, chi no fait gherra dereta a is Aragonesus ma amellorat su Stadu, messaria, pastoria, artisanau, cumèrciu. Tzitadinàntzia e sienda a is imigraus: libertadi e franquigia.

A Pedru III dd'agiudat su fradi **Marianu IV**, curadori de Gocenanu e Marmidda.

Marmidda giai forti, Goceanu fait sa bidda de Burgos e is coxis tzivilis, penalis e de su sartu. Bogat impostas a is imigraus chi lassant is cadelanus-aragonesus.

Marianu IV tenit custuas fillas/u

Ugoni III

Lianora

Biadrixi